

Відповідальність як особистісно-професійна якість майбутнього вчителя

Анотація. У даній статті автор розглядає проблему відповідальності майбутнього вчителя як особистісно-професійну якість, здійснює теоретичний аналіз сутності цього поняття, розкриває психологічні основи відповідальності як інтегральної особистісно-професійної якості майбутнього вчителя.

Ключові слова: відповідальність, професійні функції, моральні потреби, моральна самосвідомість, самоконтроль.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает проблему ответственности будущего учителя как личностно-профессионального качества, осуществляет теоретический анализ сущности этого понятия, раскрывает психологические основы ответственности как интегрального личностно-профессионального качества будущего учителя.

Ключевые слова: ответственность, профессиональные функции, моральные потребности, моральное самосознание, самоконтроль.

Summary. In this article the author considers the problem of the responsibility of the future teacher as a personal and professional qualities. This article describes a theoretical analysis of the concept, revealed the psychological foundations of responsibility as an integral personal and professional qualities of the future teacher.

Keywords: responsibility, professional features, moral needs, moral self-awareness, self-control.

Всі ланки системи освіти України ставлять мету підготувати високоосвічених, всебічно розвинених фахівців педагогічного профілю. Належність до педагогічної професійної групи накладає на вчителя сукупність обов'язків, які визначаються сутністю і специфікою педагогічної діяльності, її суспільною значимістю. Ці обов'язки виступають перед педагогом як продиктовані суспільною необхідністю і доцільністю вимоги, об'єктивною стороною яких є зміст обов'язків, а суб'єктивною – усвідомлення їх, як необхідних стосовно себе. Але, щоб ефективно виконувати педагогічну

діяльність, учителю недостатньо знати вимоги до його праці і бути впевненим у їх доцільності, а й необхідно володіти значущими особистісно-професійними якостями, в системі яких базовою виступає відповідальність. Відповідальність – це складне і багаторівневе явище, яке виражає ставлення особистості до своїх обов'язків, реалізація яких стає його внутрішньою моральною потребою і психологічною готовністю до їх виконання.

Теоретичний аналіз засвідчив що проблема відповідальності цікавила науковців в усі часи та стала предметом наукового інтересу фахівців різних галузей – філософії, соціології, психології, педагогіки. В психолого-педагогічних дослідженнях увага зосереджується, зокрема, на вивченні її структурних складових, критеріїв та показників (К.О. Абульханова-Славська, М.В. Савчин, та ін.), вікових особливостей розвитку (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський), специфіки становлення у різних видах діяльності (С.Ф. Анісімова, К.К. Муздибаєв) психології відповідальної поведінки (А.В.Петровський), моральної відповідальності як невід'ємної складової соціальної відповідальності (Н. Г.Ничкало, А. І. Кузминський). Відповідальність як якість суб'єкта життєдіяльності розглядають з точки зору активної життєвої позиції, самопізнання та самореалізації К. А. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, І. С. Кон, В.А. Петровський, Л. С. Рубінштейн та ін. У наукових працях Л. Колберга, Ж. Піаже, К. Роджерса, В. Франкла відповідальність розглядається як одна із генералізуючих якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, емоційного ставлення до обов'язку.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що незважаючи на численність досліджень з означеної проблеми, відповідальність як особистісно-професійна якість майбутнього вчителя не знайшла достатньої теоретичної розробленості, що робить її актуальною.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз сутності поняття «відповідальність», розкрити психологічні основи відповідальності як особистісно-професійної якості.

Розв'язання означеної проблеми потребує з'ясування сутності ключового поняття «відповідальність». У філософському енциклопедичному словнику термін “відповідальність” характеризує «міру відповідності поведінки особи наявним вимогам, чинним суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам» [21, с. 87]. Соціологічна енциклопедія тлумачить поняття “відповідальність” «як відповідність дій соціальних суб'єктів (особистості, соціальної групи, суспільства) взаємним вимогам, соціальним нормам, загальним інтересам»[20, с.64]. За психологічним словником відповідальність – це «здійснюваний в різних формах контроль над діяльністю суб'єкта з точки зору виконання ним прийнятих норм і правил... Відповідальність особистості перед суспільством характеризується свідомим дотриманням моральних принципів і правових норм, які виражають суспільну необхідність» [8, с.224].

Великий тлумачний словник української мови визначає відповідальність як «покладений на когось, або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку

роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова» [6, с.439]. «Як усвідомлення індивідом, соціальною групою, народом свого обов'язку перед суспільством, людством, розгляд крізь призму цього обов'язку суті і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку» трактує відповідальність Л. Е. Орбан-Лембрик [12, с. 256].

Згідно цих визначень можемо стверджувати, що відповідальність розглядається як соціальна категорія, що виражає підлеглисть, звіт за власні дії, примус до виконання обов'язку, хоча і акцентується увага на свідомому його виконанні.

Але, як зазначає С. Ф. Анисимов, відповідальність «...може бути представлена і в суб'єктивному, психологічному змісті – відповідальність як своєрідний стан свідомості (у формі свідомості і почуття відповідальності, обов'язку, совісті і т.п.) [2, с.115]. Цю думку поділяє К. Муздибаєв, розглядаючи відповідальність як «результат інтеграції всіх психічних функцій особистості: суб'єктивного сприймання навколишнього світу, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі» [10, с. 19]. Як «особистісну якість, в основі якої закладені усвідомлений індивідом загально-вагомий обов'язок, власні переконання та моральні принципи, здатність особистості осмислити прагнення, передбачати результати своїх дій з урахуванням власних поглядів та поглядів інших людей», характеризує відповідальність І. Д. Бех [5, с.11].

Тому правомірно виділити соціальну, яка передбачає дотримання особистістю моральних принципів і правових норм, які виражають суспільну необхідність, та особистісну, з позиції якої відповідальність розглядається як стійка типова риса особистості, сторони відповідальності і розглядати їх у взаємодії.

Спроба схарактеризувати відповідальність як складне соціально-особистісне утворення зроблена М.І.Сметанським. Автор, розкриваючи сутність соціального аспекту відповідальності, як особистісної якості, яка полягає в усвідомленій моральній потребі і практичній готовності до виконання соціальних норм, пов'язує її із знанням особистості своїх соціальних і професійних функцій, розумінням значення своєї діяльності, самооцінкою власних можливостей, активністю, передбаченням результатів [19, с.42]. Ідея поєднання соціального і особистісного аспектів означеної дефініції знайшла своє відображення у дослідженні К. А. Альбуханової-Славської, яка визначає відповідальність як самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, визначених суб'єктом [1]. Як рису особистості, що формується у спільній діяльності з іншими людьми шляхом засвоєння соціальних цінностей, норм і правил поведінки розглядає відповідальність і А. В. Петровський [11].

В цьому ж контексті Н. Г. Ничкало, трактуючи відповідальність як категорію етики і права, зауважує, що відповідальність, з одного боку, відображає особливе соціальне і провове ставлення особистості до суспільства і характеризується виконанням морального обов'язку та правових норм, а, з

іншого, – співвідношення здібності та можливості людини виступати суб'єктом своїх дій, її здатність свідомо, добровільно виконувати певні вимоги, здійснювати правильний моральний вибір [14]. Слушною у цьому зв'язку є думка А. І. Кузьминського, який стверджує, що «...відповідальність становить основу моралі, той стрижень, на який нанизуються всі інші якості особистості» [9, с.234]. Як моральна якість відповідальність проявляється у стійкості переконань, в адекватності розуміння й оцінки, в глибині поваги й справедливої вимогливості до оточуючих і до себе, в самостійності й правильності рішень, що приймаються, послідовності добровільних вчинків, здатності протистояти внутрішнім спонукам, в умінні враховувати зовнішні обставини

Викладене вище свідчить, що у відповідальності як соціально-психологічній якості відображається процес трансформації суспільних моральних норм в особистісно значимі, які пов'язані з моральною самосвідомістю, яка, на думку І. Е. Бебешкіної, виступає, найбільш важливим структурним утворенням психології особистості, що має значний вплив на її ставлення до системи соціальних приписів й норм поведінки [4]. Н. Вознюк, акцентуючи увагу на тому, що найскладнішим утворенням моральної індивідуальної самосвідомості є совість, котра забезпечує автономію моральної діяльності особистості, інтегруючи в собі усвідомлення добра й обов'язку, гідності й честі стверджує, що «соціально-моральною основою совісті є відповідальність як міра моральної свободи, повинності, правоти чи провини особистості перед суспільством, собою, визначувана і застосована з урахуванням суб'єктивних умов і наслідків, добровільно вчинених вчинків» [7 , с. 30].

На рівні психологічного аналізу відповідальність як одна із найбільш загальних особистісно-професійних властивостей, об'єднує в собі складові когнітивно-ціннісної, емоційно-мотиваційної та діяльнісно-поведінкової сфер майбутнього вчителя.

Головна роль у формуванні відповідальності особистості, за Сократом, належить знанням. Люди безвідповідальні не тому, стверджує філософ, що вони такі від природи, а тому, що не знають, що це таке. У зв'язку з цим когнітивно-ціннісна сфера виявляється в інформованості особистості щодо сутності професійної відповідальності, соціальних вимог до вчителя та норм його поведінки, дотримання яких чекають від нього; усвідомленні власного «Я-професійне», в якому виявляється розуміння своїх обов'язків, адекватності самооцінки своїх можливостей у сфері практичної педагогічної діяльності та соціальної поведінки.

Але одного знання соціальних вимог, обов'язків, усвідомленості відповідальності недостатньо. Відповідальність – це той важливий механізм, через який суспільні стосунки проникають в індивідів і стають змістом їхньої життєдіяльності. М.В. Савчин зазначає, що когнітивні уявлення особистості про моральні норми перетворюються у внутрішні регулятори поведінки та діяльності за певних умов [13].

Психологічними дослідженнями доведено, що засвоєння знань неможливе без їх переживання. Усе «інтелектуальне» може бути усвідомлене тільки через

«емоційне». «Самі емоції людини, як стверджує С. Рубінштейн, являють собою єдність емоційного і інтелектуального» [17, с.552]. Позитивне емоційне ставлення і прийняття особистістю суспільно визнаних норм і правил поведінки забезпечується мотивацією, суб'єктивною формою існування якої, є емоції (там же).

Не дивлячись на те, що мотиви виконують спонукальну функцію, а емоції відображають і корегують протікання мотиваційних процесів, їх взаємозв'язок сприяє трансформації об'єктивної значущості певних способів поведінки з позицій обов'язку в особистісну значимість. Почуття відповідальності, яке враховує власні переконання, психологічні характеристики особистості, виступає в якості мотиву як ціннісної орієнтації у сфері професійної праці, що спонукає до відповідальної поведінки. І. Д. Бех наголошує, що відповідальність є особливим мотивом людських учинків, який відрізняється від усіх інших лише йому властивою рисою ідеальності, і саме наявність цієї риси в діяльності особистості сприяє її моральному розвитку і не перетворює відповідальність на засіб, за допомогою якого особистість прагне досягнути корисної для неї мети [5].

Безпосереднє почуття відповідальності, в якості мотиву, виконує функцію не тільки стимулювання вчинків, але і їхнього ціннісного обґрунтування. Спонукально-мотиваційна функція відповідальності закінчується прийняттям рішення, виконання якого визначає напрям активності, що безпосередньо приводить до певної дії. Але, як зауважує Я. Рейковський, в умовах розриву між знаннями, емоційно-особистісною оцінкою своїх вчинків та поведінкою, «не в кожного вистачає сміливості перебороти психологічний бар'єр, пов'язаний з переходом від прийняття рішення до його втілення у вчинку» [16, с. 94].

Для того, щоб емоційно прийняті знання соціально схваленого образу дій, вчинків втілилися в реальній поведінці, необхідно щоб соціально задана норма поведінки не тільки раціонально й емоційно була засвоєна, але й практично освоєна, тобто міцно увійшла в практику поведінки і діяльності вчителя. Тому, безпосереднім критерієм сформованості відповідальності як особистісно-професійної якості виступає власна поведінкова практика вчителя, яка є елементом діяльнісно-поведінкового компоненту і реалізується через виконання прийнятих рішень, обов'язків, завдань, що потребує постійної саморегуляції особистістю своєї діяльності і поведінки.

Як «внутрішню саморегуляцію і самодетермінацію зрілої особистості, опосередкованої ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснених учинків і їхніх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті» трактує поняття “відповідальність” психологічна енциклопедія [14, с. 60]. Саморегуляція забезпечує актуалізацію способів дії, адекватних особистісно прийнятним нормам суспільної поведінки. Ефективне здійснення саморегуляції засноване на процесі самопізнання, яке забезпечує усвідомлення себе на основі уточнення, конкретизації і розширенні системи знань про себе, про свій Я – образ як особистості, адекватне самооцінювання своїх можливостей, яке здійснюється на основі рефлексії, емоційно-оціночного ставлення до себе.

Б. Г. Ананьєв висловив думку, що самооцінка є складним процесом опосередкованого пізнання себе, розгорненим у часі, пов'язаним з рухом від поодиноких, ситуативних образів у цілісне утворення – поняття власного Я, безпосереднім виразом оцінки інших осіб, які беруть участь у розвитку особистості [1]. Залежно від психологічних особливостей самооцінки як прояву самосвідомості, остання може як стимулювати, так і стримувати процес формування особистісно-професійної відповідальності. Так, об'єктивна самооцінка дозволяє виявити та оцінити свої можливості для прийняття того чи іншого рішення, зумовлює свободу вибору. Неадекватні уявлення про себе нерідко стають джерелом вибору хибних шляхів до самоствердження.

Усвідомлену самооцінку та актуалізацію способів її здійснення виконує механізм самоконтролю, який є показником становлення особистісної відповідальності. Саме у відповідальності А. В. Петровський вбачає здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і давати самооцінку здійснюваних учинків [13]. Основа функція самоконтролю полягає в забезпеченні максимальної відповідності результатів діяльності намірам особистості, що досягається, з одного боку, перевіркою правильності прийнятих рішень і здійснюваних учинків у відповідності до соціально прийнятих норм, а, з іншого – запобіганням і виправленням виявлених невідповідностей. У разі наявності допущених відхилень, суб'єкт корегує свої вчинки. Результативність самокорегування залежить від здатності людини передбачати реакції (оцінки, почуття, вчинки) оточуючих. Будучи завжди присутнім в процесі саморегуляції, свідомий самоконтроль підвищує відповідальність за умови суспільної і особистої значущості поведінки та діяльності.

Таким чином, теоретичний аналіз досліджуваної проблеми дозволяє зробити щодо складності феномену «відповідальність» і представити його як інтегральну особистісно-професійну якість майбутнього вчителя, що характеризується усвідомленням і переживанням виконання своїх обов'язків, загальних суспільно необхідних норм і правил поведінки, яка очікується іншими людьми, готовністю діяти у відповідальності з ними. Подальшого дослідження потребує проблема визначення і обґрунтування психологічних умов формування професійної відповідальності у майбутніх учителів у процесі фахової підготовки.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славська К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская – Москва: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 288 с.
3. Анисимов С. Д. Мораль и поведение / С.Д. Анисимов – Москва: Наука, 1979. – 142 с.
4. Бебешкина И. Э. Структура личности (методологический анализ) / И. Э. Бебешкина. – Киев: Наук. думка, 1986. – 113 с.

5. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – Київ: Україна- Віта, 1995. – 202с.
6. Великий тлумачний словник української мови /упорядник Т. В. Ковальова. – Харків. : Фоліо, 2005. – 767 с.
7. Вознюк Н. М. Етико-психологічні основи формування особистості: навч. посіб. / Н. М. Вознюк. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 195 с.
8. Краткий психологический словарь / Сост. Л. А. Карпенко: Под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Москва: Политиздат, 1985. – 431 с.
9. Кузьминський А. І. Післядипломна педагогічна освіта: теорія і практика / А. І. Кузьминський. – Черкаси: Видавничий відділ, 2002. – 290 с.
10. Муздыбаев К. К. Психология ответственности / К. К. Муздыбаев. – Ленинград: Наука, 1983. – 240 с.
11. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Т.1 /Наук. ред. Л.І. Андріївський. – Київ: Вид-во «АКОНІТ», 1999. – 910 с.
12. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – Київ: Академвидав, 2003. – 568с. (Альма-Матер).
13. Петровский А.В. Психология / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Москва : Издательский центр “Академия”, 2001. – 512 с.
14. Професійна освіта: Словник: Навч. посіб. / За ред. Н.Г.Ничкало. – Київ: Вища школа, 2000. – 380 с.
15. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник А.М. Степанов. – Київ: Академвидав, 2006. – 424 с.
16. Рейковський Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковський. – Москва: Мысль, 1995. – 117 с.
17. Рубинштейн С.Л.. Основы общей психологии. Эмоции. /С.Л.Рубинштейн. – Питер: Санкт-Петербург, 2002. – 720 с.
18. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин.– Київ: Україна Віта, 1996. –130 с.
19. Сметанский Н.И. Формирование социальной ответственности учителя в системе « школа – вуз – школа»: Дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / . Сметанский Н.И. – Винницкий пед. ин-т. – Киев, 1994. – 351с.
20. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко. – Київ: Академвидав, 2008. – 456 с.
21. Філософський енциклопедичний словник / Національна академія наук України Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди; головний ред. В.І. Шинкарук. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.